

ШАРҚ АЛЛОМАСИ АБДУРАҲМОН ЖОМИЙНИНГ АРАБ ТИЛШУНОСЛИГИГА ОИД МЕРОСИ ТАҲЛИЛИ

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2026-22-241-245>

Исамитдинов Элбек Анварович

Шарқ фалсафаси ва герменевтика кафедраси

Тасаввуф герменевтикаси мутахассислиги

2–курс магистранти

Илмий раҳбар: PhD, доцент Икрамова И.Р.

Аннотация: *Мазкур мақолада Шарқ мумтоз адабиёти, фалсафаси ва исломий илм–фан тараққиётида алоҳида ўрин тутган буюк мутафаккир Абдураҳмон Жомийнинг араб тили ривожига қўшган ҳиссаси комплекс ва илмий–назарий жиҳатдан таҳлил қилинади. Тадқиқот доирасида Жомийнинг араб тилида яратган асарлари ҳамда унинг наҳв, сарф, балозат, тафсир, ҳадис ва тасаввуф каби илм соҳаларидаги мероси чуқур ўрганилади. Айниқса, унинг “Ал–Фавоид уз–Зийя” асари мисолида араб грамматикасига оид назарий қарашлари, услубий ёндашувлари ва илмий методологияси илмий таҳлил этилади.*

Тадқиқот жараёнида Жомийнинг араб тили услубиятини бойитиши, илмий–истилоҳий аппаратни такомиллаштириши, араб ва форс тиллари ўртасидаги илмий–адабий алоқаларни мустаҳкамлашдаги ўрни таҳлил қилинади. Унинг арабий матнларни шарҳлаши, таржима қилиши ва маънавий–маърифий зояларни кенг оммага етказишдаги хизматлари алоҳида таъкидланади. Шунингдек, Жомий асарларининг кейинги давр уламолари ва тилшуносларига кўрсатган таъсири, унинг араб–ислом илмлари ривожидаги ўрни манбалар асосида ёритилади.

Таянч сўз ва иборалар: *сўз, араб тили, сарф, наҳв, балозат, тафсир, Қуръони Карим, Ҳадис, тасаввуф, Жомий, ислом, дин.*

Аннотация: *В данной статье проводится комплексный научно–теоретический анализ вклада выдающегося мыслителя Востока Абдурахмана Джамии в развитие арабского языка и исламских наук. В рамках исследования подробно рассматриваются его труды на арабском языке, а также его научное наследие в таких областях, как грамматика (нахв и сарф), риторика (балагат), тафсир, хадис и суфизм. Особое внимание уделяется его труду «Аль–Фаваид аз–Зийя», в котором анализируются его теоретические взгляды, методологические подходы и вклад в развитие арабской грамматики.*

В ходе исследования анализируется вклад Джамии в обогащение стилистики арабского языка, совершенствование научно–терминологической системы и укрепление научно–литературных связей между арабским и персидским языками. Отдельно подчеркивается его роль в интерпретации арабских текстов, переводе и распространении духовно–нравственных идей. Также

рассматривается влияние его трудов на последующие поколения ученых и их значение в развитии арабо–исламской научной традиции.

Ключевые слова и выражения: слово, арабский язык, морфология (*sarf*), синтаксис (*nahw*), риторика (*балагат*), тафсир, Коран, хадис, тасаввуф, Абдурахман Джамии, ислам, религия.

Abstract: This article provides a comprehensive scientific and theoretical analysis of the contribution of the prominent Eastern scholar Abdurahman Jami to the development of the Arabic language and Islamic sciences. The study examines his works written in Arabic, as well as his scholarly legacy in the fields of grammar (*nahw* and *sarf*), rhetoric (*balaghah*), Qur’anic exegesis (*tafsir*), hadith studies, and Sufism. Particular attention is given to his work *Al-Fawa’id al-Ziya’iyya*, highlighting his theoretical perspectives, methodological approaches, and contributions to the advancement of Arabic grammar.

The study further analyzes Jami’s role in enriching Arabic stylistics, refining the scientific terminological system, and strengthening intellectual and literary connections between Arabic and Persian traditions. His contributions to the interpretation and translation of Arabic texts, as well as to the dissemination of spiritual and ethical ideas, are also highlighted. Moreover, the influence of his works on subsequent scholars and their significance in the development of the Arab–Islamic intellectual tradition are examined.

Keywords: word, Arabic language, *sarf* (morphology), *nahw* (syntax), rhetoric, exegesis (*tafsir*), Qur’an, Hadith, Sufism, Abdurahman Jami, Islam, religion.

Ҳар бир миллат ҳаётида тилнинг жуда катта аҳамияти бор. Чунки, у фикрларни ташувчи ва тушунчаларни етказувчи восита бўлиб, шу орқали бир миллат фарзандлари ўртасида ўзаро алоқа боғланади. Тил орқали улар ўртасида яқинлик, ўхшашлик ва уйғунлик пайдо бўлади. Фикрлар жойлаштириладиган тил қолиплари ва ҳис-туйғу ҳамда кечинмалар ифода этиладиган сўз шакллари ҳеч қачон уларнинг маънавий ва ҳиссий мазмунидан ажралмайди. Тил – миллатни бунёд этувчи ва унинг мавжудлигини муҳофаза қилувчи маданий хазинадир. Немис файласуфи Фихте айтганидек: “Тил унда сўзлашувчи миллатни бир бутун, ўзаро зич боғланган ва қонунларга бўйсунувчи жамиятга айлантиради. У жисмлар олами билан ақл–идрок олами ўртасидаги ҳақиқий боғловчидир”¹.

Мустафо Содик ар-Рофиъий эса шундай дейди: “Тил – тарихнинг кўринишларидан биридир, тарих эса миллатнинг хоссасидир. Тил масаласини қандай томондан кўриб чиқмайлик – унинг миллат тарихи билан боғлиқлиги ва миллатнинг у билан боғлиқлиги жиҳатидан – у миллат йўқолиб, ўз тарихидан узилиб кетмагунча йўқолмайдиган барқарор хоссадир”².

اللغة العربية ومكانتها بين اللغات

<https://saaaid.org/Minute/33.htm>

اللغة العربية ومكانتها بين اللغات

Араб тили ҳозиргача ўз хусусиятларини сақлаб қолган энг қадимий тиллардан бири ҳисобланади. У сўз бойлиги, грамматик тузилиши (сарф ва наҳв), адабиёти ва бадиий тасвир имкониятлари билан ажралиб туради ҳамда илмнинг турли соҳаларини ифодалаш қобилиятига эга. Араб луғатининг тўлиқлиги ва сарф–наҳв тизимининг мукамаллиги туфайли у тиллар гуруҳининг онаси деб ҳисобланади. Араб тилининг наҳв илмига беқиёс хизмат қилган шарқ алломаларидан бири Абдурахмон Жомий (1414/1492) бўлиб, Форс тарих адаблари Абдурахмон Жомийнинг туғилиш тарихида яқдил бир тарихга ижмоъ қилганлар ва бу жуда ишончлидир. Чунки бу тарих Жомийнинг асрида бирга яшаган шогирди Абдулғофур Лорий тамонидан исботланган. Абдулғофур Лорий шундай дедилар: Жомий Жом шахрининг Харжард қишлоғида ҳижрий 817 йили Шаъбон ойининг 23 куни ҳуфтон вақтида дунёга келди. Абдулғофур Лорий Жомийнинг исми ва лақаби ҳақида шундай дейди: “Унинг аслий лақаби Имоиддин, машхур бўлган лақаби эса Нуриддин, асли исми эса Абдурахмондир”³. Абдурахмон Жомий ўзининг туғилиш тарихига ўзларининг “Рашҳи бол бишарҳи ҳол” қасидаларида ўзларига ишора қилиб кетганлар. “Пайғамбар ҳижратидан сўнг 817–йилида Малакут оламидан Мулк оламига яъний бу фоний дунёга келдим”⁴. Шеърий девонининг муқаддимасида “Фотихат уш–Шабоб” бунда ўзининг туғилиши ва Жомий таҳаллусини– олиш сабаби ҳақида гапириб шундай дейди: “Бу фақирнинг туғилиши Жомда бўлган эди ва у ерда Шайхул Ислом Аҳмад Жомийнинг муъаттар ва мутоҳҳар қабрлари бор, шунинг учун ўзимга Жоимий таҳаллусини ихтиёр қилдим”⁵. Яна Жомий таҳаллусининг сабабини мазкур қасидасида “Туғилган масканим Жом ва қаламим қудратни Шайхул Ислом Аҳмади Жом борлиги сабабидан ҳосил қилган. Ушбу икки сабабдан шеърий таҳаллусимни Жомий қилдим”⁶. Абдурахмон Жомий ёшлик давридан оқ шарафлик отасининг назорати ва унинг қўл остида дарсларга киришишни бошлади. Бу хабарга Абдулғофур Лорий ўз устозлари ҳақида сўз очар экан, устозим Абдурахмон Жомий: “Мен ҳақиқатан отамнинг шогирдиман. Луғатларни отамдан ўрганганман. Отамнинг хузурида Наҳв ва Сарф илмини ўргандим” деган сўзларига ишора қилдилар⁷. Ушбу хабарлардан кўриниб турибдики нафақат Жомий, балки унинг отаси Аҳмад ибн Муҳаммад ад–Даштий ҳам араб тили ва грамматикасига улкан хизмат қилган.

Абдурахмон Жомий араб тилига бой ва унинг сир асрорларига олим ва Араб адабиётидан завқланар эди. “Жомий” китобида келади: “Шоиримиз Жомий бир тарафдан жумла ва калималарни тартибланиш жиҳатидан форсий илмий маҳсулотларида, тафсир илми ва луғат, тарих ва ҳадис, шеърийятга улкан таъсир

<https://saaaid.org/Minute/33.htm>

Ларӣ, رضی الدین عبد الغفور . ۱۳۴۳ ش . تکمله حواشی نجات الانس (شرح حال مولانا جامی) . تصحیح بشیر هرّوی . تهران : انتشارات انجمن جامی . ص ۳۹

۴ جامی عبدالرحمن ۱۳۴۱ ش . دیوان کامل . ویراسته هاشم رضی . تهران : انتشارات پیروز . ص ۵۹

۵ جامی ، عبدالرحمن . ۱۳۸۳ ش . رساله منشآت نورالدین عبدالرحمن جامی . مصحف عبدالعلی نور احراری . تهران : شیخ الاسلام احمد جام . ص ۱۶

۶ جامی عبدالرحمن ۱۳۴۱ ش . دیوان کامل . ویراسته هاشم رضی . تهران : انتشارات پیروز . ص ۷۶

۷ لارӣ، رضی الدین عبد الغفور . ۱۳۴۳ ش . تکمله حواشی نجات الانس (شرح حال مولانا جامی) . تصحیح بشیر هرّوی . تهران : انتشارات انجمن جامی . ص ۱۱

ўтказадиган тенгсиз қудрат ва қобилият эгаси эди. Ва яна бошқа тарафдан аниқ фикр ва маъноларни ўз ичига олиши билан ҳам катта таъсирга эга. Жомийнинг Араб адабиётида ҳам улкан ҳазинаси ва камолотига етган илмий бойлиги бўлиб, унинг илмий ҳазинасидан соф марварид ва ранг баранг дурлар илмий бисоти узра сочилиб туради”⁸. Унинг арабий луғатдаги маҳорати шундай эдики, араб тили мавзусида тил ўрганувчи талабалар мурожаат қиладиган кийматга эга китоб ёзди. Бу ҳақда Ҳикмат шундай дейди: “Жомий ўз ўғли Зиёуддин Юсуфга атаб ёзган Ибн Ҳожибнинг Ал-Кофия китобига шарҳ бўлган Ал-Фавоид ул-Зиёиях китоби муҳаққиқлар ҳузурида илми наҳв бобидаги энг яхши китоб деб эътиборга олинган. Ҳатто бугунги кунгача араб тили муъаллимлари ушбу китобни дарсликка киритиб, ўзлари учун ушбу фандаги қийинчиликларни енгиллаштиришда фойдаланиб келмоқдалар”⁹. Фавоид ул-Зиёия китобининг тафсири “Равзот ул-жаннат” китобида шундай сўзлар келтирилган: “Фавоид ул-Зиёия” китоби араб тили фанидаги назарий жиҳатдан диққатга сазовор, тақрир жиҳатидан ниҳоясига етказилган, ўрганилганлик ва таҳрир қилиниш жиҳатидан тамомига етган, нозик ва нафис тафсилоту таҳқиқотларни ўз ичига олган, энг яхши ёзилган китоб бўлиб, Мавлоно Мирзо Муҳаммад аш-Шарвоний ал-Фозилдан нақл қилинади: “Мен ушбу шарҳни йигирма беш марта ўқиб чиқдим ва ҳар бир ўқиганимда аввалги сафар ушбу шарҳни таниш ва тушуниш ҳаққига тўла эришмаган эканман деган фикрга тўхтадим”¹⁰. Жомий араб нассларини таржима қилишда ҳам билимдон эди. У Қуръон ва ҳадиси набавийда тасаввуф аҳлининг улуғларидан ривоят қилинган хабарларда арабларнинг зарбул масалларида ва уларнинг ҳикматларида ва уларнинг шеърийатларида келтирилган кўплаб маъноларни форсий тилга таржима қилган. Шунингдек, унинг ахлоқий шеърлари араб ғоялари ва адабиётининг кўзгуси эди. Униг ғазаллари араб ва форс тиллари билан қоришгани учун арабий байтлардан энг гўзалларини ва энг чиройли ўхшатмаларни ўз ичига олади. Шу билан, унинг маҳсули “соф араб тилида нутқ қилувчиларнинг сўзларининг фасоҳати ва балоғати ва ажам болаларининг сўзга чечанлиги” деган сифат билан ажралиб турган¹¹.

Биз бу ерда араб тилининг аҳамияти ҳақида араблардан олдинги баъзи чет эл олимларининг айрим фикрларини келтирамиз. Француз Эрнест Ренан шундай дейди:

“Араб тили бирданига энг мукамал ҳолда пайдо бўлган, бу инсонлар тарихидаги энг ажабланарли ҳодисадир. Унинг на болалик даври, на қарилик даври бор”. Немис олими Фритаг шундай дейди: “Араб тили – дунёдаги энг бой тиллардан биридир”. Вилям Уорк эса: “Араб тилидаги эгилувчанлик ва

⁸ حکمت علی اصغر . ۱۳۸۶ ش . جامی (متضمن تحقیقات در تاریخ احوال و آثار منظوم و منثور خاتم الشعراء نور الدینی عبدالرحمن جامی) . تهران ۱۲۶ : انتشارات توس . ص

⁹ حکمت علی اصغر . ۱۳۸۶ ش . جامی (متضمن تحقیقات در تاریخ احوال و آثار منظوم و منثور خاتم الشعراء نور الدینی عبدالرحمن جامی) . تهران ۱۲۷ : انتشارات توس . ص

¹⁰ حکمت علی اصغر . ۱۳۸۶ ش . جامی (متضمن تحقیقات در تاریخ احوال و آثار منظوم و منثور خاتم الشعراء نور الدینی عبدالرحمن جامی) . تهران ۱۲۷ : انتشارات توس . ص

¹¹ حکمت علی اصغر . ۱۳۸۶ ش . جامی (متضمن تحقیقات در تاریخ احوال و آثار منظوم و منثور خاتم الشعراء نور الدینی عبدالرحمن جامی) . تهران ۱۲۷ - ۱۲۸ : انتشارات توس . ص

мослашувчанлик унга ҳар бир замон талабларига мувофиқлашиш имконини беради”. Доктор Абдулвахҳоб Аззам шундай дейди: “Араб тили – мукамал ва жозибали ажойиб тил. Унинг сўзлари табиат манзараларини тасвирлайди, калималари инсон руҳининг кечинмаларини ифода этади. Унинг маънолари сўз оҳанглирида намоён бўлади, гўёки сўзлар виждон қадамлари, қалб уришлари ва ҳаёт садоларидек”.

Араб тили асрлар давомида араб маданиятини авлоддан-авлодга етказган восита бўлган. У орқали узоқ тарихий даврлар давомида араб авлодлари бир-бири билан боғланган. Шу тил Исломни ва ундан келиб чиққан маданият ва цивилизацияларни ҳам етказган. Араблар қадимда ҳам, бугун ҳам араб тили орқали бирлашганлар. Шу тил орқали улар бу дунёда ягона тилда сўзлашувчи, фикр, қонун ва ҳис-туйғуларини бир тилда ифода этувчи бир маданий худудни ташкил қиладилар, гарчи уларнинг юртлари узоқ, мамлакатлари турлича бўлса ҳам. Араб тили араблар билан дунёнинг кўплаб халқлари ўртасида мулоқот ва учрашув воситасидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати :

1. Абдурахмон Жомий. Ал-Фавоид аз-Зиёия (Шарҳ ал-Кофия). – Техрон: Интишорот.
2. Абдурахмон Жомий. Фотихат аш-Шабоб. – Душанбе: Ирфон.
3. Абдурахмон Жомий. Рашҳ ал-бол би шарҳ ал-ҳол. – Техрон.
4. Абдулғофур Лорий. Маноқиб Абдурахмон Жомий. – Техрон.
5. Абдулвахҳоб Аззам. Ал-Адаб ал-арабий ва тариху. – Қоҳира.
6. Аз-Зарқоний. Маноҳил ал-ирфон фи улуум ал-Қуръон. – Байрут.
7. Ибн Ҳожиб. Ал-Кофия фи ан-наҳв. – Қоҳира: Дар ал-Фикр.
8. Имом аз-Замаҳшарий. Ал-Муфассал фи ан-наҳв. – Қоҳира: Дар ал-Кутуб.
9. Имом аз-Замаҳшарий. Асос ал-балоға. – Байрут: Дар ал-Маърифа.
10. Нажмиддин Кубро. Таъвилот ан-Нажмия фи ат-тафсир ал-ишорий. – Қоҳира: Дар ас-Содир.
11. Мустафо Содиқ ар-Рофиъий. Тарих адаб ал-араб. – Қоҳира.
12. Сибавайҳ. Ал-Китоб. – Қоҳира: Дар ал-Кутуб ал-Илмийя.
13. Тоҳа Хусайн. Фи ал-адаб ал-жоҳилий. – Қоҳира.
14. Фахриддин ар-Розий. Тафсир ал-Кабир (Мафотих ал-ғайб). – Байрут: Дар ал-Кутуб ал-Илмийя.
15. Ernest Renan. Histoire générale et système comparé des langues sémitiques. – Paris.
16. Wilhelm Freytag. Lexicon Arabico-Latinum. – Halle.
17. UNESCO. Arabic Language Day Materials. – Paris, 2012.
18. БМТ материаллари. Official Languages of the United Nations. – New York, 1973.